NCERT SOLUTIONS FOR CLASS 6TH SANSKRIT : CHAPTER 1

1 अकारान्त–पुँल्लिङ्गः

(अकारान्त एवं पुल्लिङ्ग)

(शब्दपरिचयः)

पाठ का परिचय (Introduction of the Lesson)

इस पाठ में अकारान्त पुँल्लिग शब्दों से परिचय कराया गया है। अकारान्त शब्द वे होते हैं जिनके अंत में 'अ' आता है। यथा–'छात्र', 'बालक', 'अश्व', 'राम', 'वृद्ध', अध्यापक आदि। पुँल्लिग शब्दों के साथ प्रयोग में आने वाले सर्वनाम पद भी इस पाठ में आए हैं। संज्ञा, सर्वनाम तथा क्रियापद का तीनों वचनों में प्रयोग आया है। इसके माध्यम से हम धातुओं का प्रयोग करना भी सीखेंगे। ध्यान रहे कि हिंदी में हम जिसे क्रिया कहते हैं, संस्कृत में उसी को 'धातु' कहते हैं। आइए, अब हम पाठ को पढ़ते हैं।

पाठ - शब्दार्थ एवं सरलार्थ

(क) **एषः कः?**
एषः चषकः।
किम् एषः बृहत्?
न, एषः लघुः।

सः कः?
सः सौचिकः।
सौचिकः किं करोति?
किं सः खेलति?
न, सः वस्त्रं सीव्यति।

शब्दार्थाः (Word Meanings) : एषः (पुँल्लिग)–यह (this), **कः**–कौन (पुँल्लिग) (who), **चषकः**–गिलास (tumbler/cup), **किम् (नपु०)**–क्या (what), **बृहत्**–बड़ा (big), **लघुः**–छोटा (small), **सः**–वह (He), **सौचिकः**–दर्जी (tailor), **खेलति**–खेलता/खेल रहा है। (plays/is playing)*, **कः (पुँल्लिग)**–कौन (कौन), (who/what), **न**–नहीं (no), **करोति**–करता/कर रहा है (does/is doing), **वस्त्रम्**–कपड़ा (clothes/garment), **सीव्यति**–सिलता/सिल रहा है, (sews/is sewing)

*संस्कृत में पूर्ण वर्तमान (present indefinite) और अपूर्ण वर्तमान (present continuous) के लिए प्रायः एक ही धातुरूप का प्रयोग किया जाता है। यथा–'खेलति' का अर्थ 'खेलता है' अथवा 'खेल रहा है'–प्रसंगानुसार एक ही होता है।

सरलार्थ :	English Translation:
यह क्या है? यह गिलास है।	What is this? This is a tumbler.
क्या यह बड़ा है? नहीं यह छोटा है।	Is it big? No, it is small.
वह कौन है? वह दर्ज़ी है।	Who is that? He is a tailor.
दर्ज़ी क्या करता है? क्या वह खेल रहा है?	What does the tailor do? Is he playing?
नहीं, वह वस्त्र सिल रहा है।	No, he is sewing a garment.

☞ **ध्यान दें**–इन वाक्यों में एकवचन का प्रयोग आया है।

(ख) एतौ कौ?
एतौ शुनकौ स्तः।
किम् एतौ गर्जतः?
न, एतौ उच्चैः बुक्कतः।

तौ कौ?
तौ बलीवर्दौ स्तः।
किं तौ धावतः?
न, तौ क्षेत्रं कर्षतः।

शब्दार्थाः (Word Meanings) : एतौ (पु०)–ये दोनों (these two), **कौ (पु०)**–कौन (द्विव०) who (dual), **स्तः**–हैं (द्विव०) are (dual), **शुनकौ**–(दो) कुत्ते (two) dogs, **गर्जतः**–गरजते हैं (द्विव०) roar (dual), **उच्चैः**–ज़ोर से (aloud), **बुक्कतः**–भौंकते हैं/भौंक रहे हैं (द्विव०) bark (dual), **तौ**–वे दोनों (those two), **बलीवर्दौ**–दो बैल (two oxen) (dual), **स्तः**–हैं (are), **धावतः**–दौड़ते/दौड़ रहे हैं, run/are running, **क्षेत्रम्**–खेत (field), **कर्षतः**–जोतते/जोत रहे हैं, (plough/are ploughing)

सरलार्थ :	English Translation:
ये दो कौन हैं?	Who are these two?
ये दो कुत्ते हैं?	These (two) are dogs.
क्या ये गरजते हैं?	Do these roar?
नहीं, ये (दोनों) भौंकते हैं।	No, these (two) bark aloud.
वे दो कौन हैं?	Who are those two?
वे दोनों बैल हैं।	Those two are bulls.
क्या वे (दोनों) दौड़ रहे हैं?	Are these (two) running?
नहीं, वे दोनों खेत जोत रहे हैं।	No, these (two) are ploughing the field.

LearnCBSE.in

☞ **ध्यान दें**–इन वाक्यों में द्विवचन का प्रयोग आया है।

(ग) एते के?
एते स्यूताः सन्ति।
किम् एते हरितवर्णाः?
नहि, एते नीलवर्णाः सन्ति।

ते के?
ते वृद्धाः सन्ति।
किं ते गायन्ति?
नहि ते हसन्ति।

शब्दार्थाः (Word Meanings) : एते–ये (बहुवचन) (these), **के**–कौन/क्या (बहुवचन) who/what (plural), **स्यूताः**–बैग/थैले (bags), **हरितवर्णाः**–हरे रंग के (green coloured), **नीलवर्णाः**–नीले रंग के (blue coloured), **ते**–वे (those), **गायन्ति**–गाते/गा रहे हैं (sing/are singing), **वृद्धाः**–बूढ़े (old/elderly persons), **हसन्ति**–हँसते हैं/हँस रहे हैं (laugh/are laughing), **नहि**–नहीं (no), **सन्ति**–हैं (are)।

सरलार्थ :	English Translation:
ये क्या हैं?	What are these?
ये बैग/थैले हैं?	These are bags.
क्या ये हरे रंग के हैं?	Are these green coloured?
नहीं, ये नीले रंग के हैं।	No, these are blue coloured.
वे कौन हैं?	Who are those?
वे वृद्ध हैं।	Those are elderly persons.
क्या वे गा रहे हैं?	Are they singing?
नहीं, वे हँस रहे हैं।	No, they are laughing?

☞ **ध्यान दें**–इन वाक्यों में बहुवचन का प्रयोग आया है।

■ **हमने सीखा**

अवधेयम्– संज्ञा (पु०), सर्वनाम (पु०) तथा क्रिया पद का रूप व प्रयोग तीनों वचनों में। यथा–

	एकवचन	**द्विवचन**	**बहुवचन**
संज्ञापद	बालकः	बालकौ	बालकाः
सर्वनाम पद	सः/एषः/कः	तौ/एतौ/कौ	ते/एते/के
क्रियापद	लिखति	लिखतः	लिखन्ति
वाक्य प्रयोग–			
(क)	एषः कः?	एतौ कौ?	एते के?
	एषः बालकः?	एतौ बालकौ।	एते बालकाः।
	कः लिखति?	कौ लिखतः?	के लिखन्ति?

LearnCBSE.in

(ख)	बालकः लिखति।	बालकौ लिखतः।	बालकाः लिखन्ति।
(ग)	बालकः किम् करोति? स: लिखति।	बालकौ किम् कुरुतः? तौ लिखतः।	बालकाः किम् कुर्वन्ति? ते लिखन्ति।

● अभ्यासः (Exercise) ●

प्रश्नः 1. (क) उच्चारणं कुरुत– (उच्चारण कीजिए– Read it out)

छात्रः	गजः	घटः
शिक्षकः	मकरः	दीपकः
मयूरः	बिडालः	अश्वः
शुकः	मूषकः	चन्द्रः
बालकः	चालकः	गायकः

(ख) चित्राणि दृष्ट्वा पदानि उच्चारयत– (चित्रों को देखकर शब्दों का उच्चारण कीजिए– Look at the pictures and pronounce words.)

कृषकः

वृषभः

भल्लूकः

मण्डूकः

कपोतः

पर्यङ्क

दूरभाषः

काकः

सौचिकः

LearnCBSE.in

उत्तरम्– (क) छात्र स्वयं उच्चारण करें। सभी शब्द अकारान्त पुल्लिंग हैं।
(ख) छात्र चित्रों को देखकर उच्चारण करें।

प्रश्नः 2. (क) वर्णसंयोजनेन पदं लिखत– (वर्ण जोड़ कर पद लिखिए– Combine the letters and write down the word.)

यथा– च् + अ + ष् + अ + क् + अः = **चषकः**

स् + औ + च् + इ + क् + अः = [ ]

श् + उ + न् + अ + क् + औ = [ ]

ध् + आ + व् + अ + त् + अः = [ ]

व् + ऋ + द् + ध् + आः = [ ]

ग् + आ + य् + न् + त् + इ = [ ]

(ख) पदानां वर्णविच्छेदं प्रदर्शयत– (पदों का वर्णविच्छेद प्रदर्शित कीजिए– Separate the letters of the words.)

यथा– लघुः = ल् + अ + घ् + उः (ल, घुः)

सीव्यति = ...

वर्णाः = ...

कुक्कुरौ = ...

मयूराः = ...

बालकः = ...

उत्तरम्– (क)

च् + अ + ष् + अ + क् + अः = **चषकः**

स् + औ + च् + इ + क् + अः = **सौचिकः**

श् + उ + न् + अ + क् + औ = **शुनकौ**

ध् + आ + व् + अ + त् + अः = **धावतः**

व् + ऋ + द् + ध् + आः = **वृद्धाः**

ग् + आ + य् + न् + त् + इ = **गायन्ति**

(ख) [स् + ई] (सी) + [व् + य् + अ] (व्य) + [त् + इ] (ति)

[व् + अ] (व) + [र् + ण् + आः] (र्णाः)

LearnCBSE.in

क् + उ	+	क् + क् + उ	+	र् + औ		
कु		क्कु		रौ		
म् + अ	+	य् + ऊ	+	र् + आः		
म		यू		राः		
ब् + आ	+	ल् + अ	+	क् + आः		
बा		ल		काः		

प्रश्नः 3. उदाहरणं दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत– (उदाहरण देख कर रिक्त स्थान भरिए– Look at the example and fill in the blanks.)

यथा–

चषकः ..... चषकौ बलीवर्दौ .... चषकाः ....

शुनकः .... सौचिकौ ..... मृगाः .....

मयूरः .....

उत्तरम्– बलीवर्दः ..... मृगः सौचिकः ..... शुनकौ मृगौ ..... मयूरौ

बलीवर्दाः शुनकाः ..... सौचिकाः मयूराः

प्रश्नः 4. चित्राणि दृष्ट्वा संस्कृतपदानि लिखत– (चित्रों को देख कर संस्कृत पद लिखिए– Look at the pictures and write the Sanskrit words.)

.....

.....

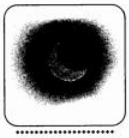
.....

.....

.....

.....

उत्तरम्– गजः, काकः, चन्द्रः तालः, ऋक्षः, बिडालः।

LearnCBSE.in

प्रश्नः 5. चित्रं दृष्ट्वा उत्तरं लिखत– (चित्र देखकर उत्तर लिखिए– Look at the pictures and write the answer.)

यथा– बालकः किं करोति?
बालकः पठति।

अश्वौ किं कुरुतः?
.....

कुक्कुराः किं कुर्वन्ति?
.....

छात्रौ किं कुरुतः?
.....

कृषकः किं करोति?
.....

गजौ किं कुरुतः?
.....

उत्तरम्– अश्वौ धावतः। कुक्कुराः बुक्कन्ति। छात्रौ पठतः।
कृषकः क्षेत्रं कर्षति। गजौ चलतः।

LearnCBSE.in

प्रश्नः 6. पदानि संयोज्य वाक्यानि रचयत– (पदों का मिलान करके वाक्य बनाइए– Match the words and frame sentences.)

गजाः	नृत्यन्ति
सिंहौ	गायति
गायकः	पठतः
बालकौ	चलन्ति
मयूराः	गर्जतः

उत्तरम्– गजाः चलन्ति।
सिंहौ गर्जतः।
गायकः गायति।
बालकौ पठतः।
मयूराः नृत्यन्ति।

प्रश्नः 7. मञ्जूषातः पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत– (मञ्जूषा से पद चुनकर रिक्त स्थान भरिए– Pick out the words from the box and fill in the blanks.)

नृत्यन्ति	गर्जतः	धावति	चलतः	फलन्ति	खादति

(क) मयूराः .....।
(ख) गजौ .....।
(ग) वृक्षाः .....।
(घ) सिंहौ .....।
(ङ) वानरः .....।
(च) अश्वः .....।

उत्तरम्– (क) नृत्यन्ति (ख) चलतः (ग) फलन्ति (घ) गर्जतः (ङ) खादति (च) धावति

प्रश्नः 8. सः, तौ, ते इत्येतेभ्यः उचितं सर्वनामपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत– (सः, तौ, ते-इन में से उचित सर्वनाम पद चुनकर रिक्त स्थान भरिए– Pick out the appropriate pronoun form 'सः', तौ, ते and fill in the blanks.)

यथा– अश्वः धावति। – **सः** धावति।
(क) गजाः चलन्ति – ..... चलन्ति।
(ख) छात्रौ पठतः। – ..... पठतः।
(ग) वानराः क्रीडन्ति। – ..... क्रीडन्ति।
(घ) गायकः गायति। – ..... गायति।
(ङ) मयूराः नृत्यन्ति। – ..... नृत्यन्ति।

उत्तरम्– (क) ते (ख) तौ (ग) ते (घ) सः (ङ) ते

ध्यातव्यम्

(क) संस्कृत में तीन लिंग होते हैं – पुँल्लिंग, स्त्रीलिंग और नपुँसकलिंग।
(ख) संस्कृत में तीन पुरुष होते हैं – प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष और उत्तम पुरुष।
(ग) संस्कृत में तीन वचन होते हैं – एकवचन, द्विवचन और बहुवचन।

LearnCBSE.in

अतिरिक्त-अभ्यासः

(1) उचितं सर्वनामपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत। (उचित सर्वनाम पद चुन कर रिक्त स्थान भरिए। Pick out the correct pronoun and fill in the blanks.)

सः, तौ, ते — यथा– छात्रः पठति। — सः पठति।

(i) वृक्षाः फलन्ति। ..... फलन्ति।
(ii) गजौ चलतः। ..... चलतः।
(iii) सिंहः गर्जति। ..... गर्जति।
(iv) छात्रौ पठतः। ..... पठतः।
(v) गायकाः गायन्ति। ..... गायन्ति।

उत्तरम्– (i) ते (ii) तौ (iii) सः (iv) तौ (iv) ते।

(2) चित्रं दृष्ट्वा संस्कृतपदं लिखत– (प्रत्येक चित्र देखकर संस्कृतपद लिखिए– Look at each picture and write down the word in Sanskrit.)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

उत्तरम्– मण्डूकः कपोतः सौचिकः
पर्यङ्कः कृषकः दूरभाषः

(3) वर्णसंयोजनं कृत्वा पदं लिखत। (वर्ण जोड़कर पद लिखिए– Combine the alphabets and write the word.)

(क) (i) व् + अ + स् + त् + र् + अ + म् = ...
(ii) न् + ऋ + त् + य् + अ + न् + त् + इ = ...
(iii) स् + अ + न् + त् + इ = ...

LearnCBSE.in

(iv) उ + च् + च् + ऐ + : = ...

(v) ग् + अ + र् + ज् + अ + त् + अः = ...

उत्तरम्– (i) वस्त्रम्, (ii) नृत्यन्ति, (iii) सन्ति, (vi) उच्चैः, (v) गर्जतः

(ख) वर्णविच्छेदं कुरुत। (वर्ण-विच्छेद कीजिए। Separate the alphabets.)

(i) मयूरौ = ...

(ii) कपोताः = ...

(iii) चन्द्रः = ...

(vi) मृगाः = ...

(v) बलीवर्दः = ...

उत्तरम्– (i) [म् + अ] + [य् + ऊ] + [र् + औ]
म यू रौ

(ii) [क् + अ] + [प् + ओ] + [त् + आ + :]
क पो ताः

(iii) [च् + अ] + [न् + द् + र् + अः]
च न्द्रः

(iv) [म् + ऋ] + [ग् + आः]
मृ गाः

(v) [ब् + अ] + [ल् + ई] + [व् + अ] + [र् + द् + अः]
ब ली व र्दः

(4) अधोदत्ताम् तालिकां पूरयत। (निम्नलिखित तालिका को पूरा कीजिए। Complete the table given below.)

(i) सः	.....	.....
(ii)	एतौ	.....
(iii)	.....	के
(iv) बालकः	.....	.....
(v)	पठतः	.....

उत्तरम्–

(i)	तौ	ते
(ii) एषः	.....	एते
(iii) कः	कौ	के
(iv)	बालकौ	बालकाः
(v) पठति	.....	पठन्ति

LearnCBSE.in

(5) परस्परमेलनं कृत्वा वाक्यानि रचयत। (परस्पर मेल करके वाक्य बनाइए। Match the following and make sentences.)

'क'	'ख'
1. अश्वौ	सीव्यति
2. कुक्कुरः	पठति
3. सौचिकः	धावतः
4. छात्रः	नृत्यन्ति
5. नर्तकाः	बुक्कति

उत्तरम्– 1. अश्वौ धावतः। 2. कुक्कुरः बुक्कति। 3. सौचिकः सीव्यति।
4. छात्रः पठति। 5. नर्तकाः नृत्यन्ति।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) प्रदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः उचितं कर्तृपदं चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत। (दिए गए विकल्पों से उचित कर्तापद चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए। Pick out the appropriate subject from among the options given and complete the sentences.)

(i) एतौ ..... स्तः। (बलीवर्दः, बलीवर्दौ, बलीवर्दाः)

(ii) ..... नृत्यति। (मयूरः, मयूरौ, मयूराः)

(iii) ..... कर्षति। (सौचिकाः, वृद्धाः, कृषकाः)

(iv) सः ..... अस्ति। (वृद्धौ, वृद्धः, वृद्धाः)

(iv) ..... बुक्कतः। (स्यूतौ, शुनकौ, सौचिकौ)

उत्तरम्– (i) बलीवर्दौ, (ii) मयूरः, (iii) कृषकाः, (iv) वृद्धः, (iv) शुनकौ

(2) उचित-क्रियापदेन रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत। (उचित क्रियापद द्वारा रिक्त स्थान पूर्ति कीजिए। Fill in the blanks with the appropriate verb.)

(i) एतौ स्यूतौ ..... । (स्तः, अस्ति, सन्ति)

(ii) वृद्धाः ..... । (हसन्ति, हसतः, हसति)

(iii) शुनकः ..... । (बुक्कति, बुक्कन्ति, बुक्कतः)

(iv) सौचिकः ..... । (सीव्यति, सीव्यतः, सीव्यन्ति)

(v) गजाः ..... । (चलति, चलतः, चलन्ति)

उत्तरम्– (i) स्तः (ii) हसन्ति (iii) बुक्कति (iv) सीव्यति (iv) चलन्ति

❑❑❑

LearnCBSE.in

********** END **********